

Сариева Г.А.

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»: ТАРЫХЫЙ ПАРАЛЛЕЛДЕР

Сариева Г.А.

ЭПОС «МАНАС» И «КУТТУУ БИЛИМ»: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

G.A. Sarieva

MANAS EPIK AND SACRED KNOWLEDGE OF THE HISTORICAL PARALLELS

УДК: 659.123.(575.2)

Бул макалада кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы аталган “Манас” эпосу менен XI кылымда жашаган ойчул, алым Жусуп Баласагындын мурасы «Куттуу билим» дастаны тарыхый өңүттөн талдоого алынат. Аталган эки чыгармадагы тарыхый окшоштуктарды салыштырууга көңүл бурулду.

Негизги сөздөр: тарыхый булак, мамлекеттүүлүк, Мекенди сүйүү, адамгерчилик, маданият.

В данной статье анализируется наследие, названное энциклопедией жизни кыргызского народа эпос “Манас” и поэма “Куттуу билим” мыслителя и ученого Жусупа Баласагына, который жил XI веке с исторической точки зрения. Особое внимание уделено к сопоставлению исторических общностей.

Ключевые слова: исторический источник, государственность, любовь к родине, человечность.

There is a life about Kyrgyz people from “Manas” and history about historical hidden places grim story “Kuttuu bilim” of well-known thinker, scientist Jusup Balasagyn who lived at 11th-century in His article. There are pay attention and compares historical similarities of those stories

Key words: historical Source, love of country state, character the, culture.

Элибиздин ардактуу жазуучусу Ч.Айтматовдун: Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» эпосу менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын: отурукташкан жана оозеки көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта улуттук кенчибиз [1] деп жазганын эске алуу менен элибиздин рухий дөөлөт эстеликтери болгон «Манас» эпосу менен «Кут алчу билим» дастанынын окшоштуктарына токтолуп өтүүнү туура таптым. Бул маселени кароодо алгач төмөндөгү – тарыхый булак катары;

- негизги идеясы проблемаларына көңүл бөлүм.

«Манас» эпосу кыргыз элинин улуттук байлыгы, оозеки элдик чыгармачылыктын тендешиз эстелиги, дүйнөлүк элдик поэзиянын шедеври болуп саналат. Эпос дүйнөдөгү элдердин эпикалык чыгармаларынын формасы жана мазмуну боюнча эң көлөмдүүсү катары XIX кылымда коомчулукка кеңири белгилүү болгон дүйнөдө тендешиз зор көлөмдүү көркөм чыгарма. Манасчы Саякбай Каралаевдин варианты боюнча эпостун «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 500553 сап ырды түзөт. Бул байыркы гректердин

«Иллиадасы» менен «Одиссеясын» бирге кошкон көлөмүнөн 20 эседей көп. «Манастын» ошол бир эле варианты илимде узак убакыт эң көлөмдүү эпос делип келген инди элдеринин «Махабхаратасынан» эки жарым эсе чоң.

Эпос зор көлөмдүү, узак убакыт ооз жүзүндө гана жашап келгендиктен анын өзгөрүүсүз сакталган тексти жок. Чыгарманын мазмуну, ыр саптары устаттан шакиртке, бир муундан экинчисине өткөндө, ал түгүл бир эле манасчы эпосту улам кайталап аткарганда өзгөрүүлөргө учураган. Ушундан келип эпостун түрдүү варианттары жаралган. Азыркы кезде «Манас» эпосунун негизги бөлүмдөрүнүн кагаз бетине түшүрүлгөн 70тен ашуун варианты белгилүү. «Манастын» варианттарынын дээрлик бардыгында эпостогу негизги мазмунун, окуялардын нугун түзгөн салттык туруктуу эпизоддор сакталган. Бирок эпостун варианттарынын көлөмү, мазмундук, формалык касиеттери, көркөмдүк деңгээли бир кылка эмес. Бири-биринен орчундуу айырмачылыктарга ээ варианттар да, көп белгилери боюнча жакын турган, бир эле окуяны айрым өзгөчөлүктөр менен айткан варианттар да бар.

Ал эми орто кылымдагы акылман, философ, терең билимдүү инсандын калеминен жаралган «Кут алчу билим» дастаны көп пландуу, ар тараптуу акыл насааттын, турмуш жана коом таануунун, өмүр, тиричилик туурасындагы акыл-ойдун, адамдардын бул турмуштагы ордун, саясий-социалдык, коомдук-экономикалык, моралдык-нравалык маселелердин өтө маанилүү жактарын камтыган философиялык трактат же кут табуунун энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат. Чыгарма 6645 эки саптан туруп, Чыгыш адабиятындагы баалуу эстелик болуп саналат.

Жанрдык белгилери боюнча баатырдык эпос эсептелген “Манас” эпосу мазмуну, берген маалыматтарынын көлөмү боюнча баатырдык эпостордун демейки алкагынан чыгып, андан алда канча тереңдиги, масштабдуулугу менен айырмаланат. Дүйнөгө белгилүү Ч. Валиханов, В. Радлов өндүү окумуштуулар XIX к. эле «Манас» эпосу аны жараткан кыргыз элинин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак экендигин баса белгилешкен [10, 348-б.].

Кыргыз элинин турмушунун көркөм энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунда кыргыз элинин

эн байыркы доордон берки басып өткө тарыхый жолунун урунттуу учурлары боюнча маалыматтар берилет. Андан байыркы жамааттык коомдук формациянын түзүлүшүнүн айрым мүнөздүү белгилерин аскер демократиясын (согуштан түшкөн олжолорду бөлүштүрүүдө кошуундун мүчөлөрүнүн тен укуктуулугу, жол башчыларды, хандарды шайлоо ж. б.) баамдоого болот. «Манас» эпосу кыргыз элинин согуштардагы абалы менен катар жай турмуштагы жашоосу жөнүндө өтө бай жана так маалыматтарды берет.

Чыгармадан кыргыздардын турмушун белгилүү бир жагын чагылдырууга арналып, аны терең деталдаштырып берген маалыматтарды кездешүүгө болот. Мисалы, баласыз улгайган адамдын зарланганынан, балалуу болуу, ага байланыштуу элдик ырым-жырымдар, жаш баланы турмуш менен тааныштырып, тарбия берүүгө байланыштуу материалдар чагылдырылат. Кыргыз элинин эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү жөнүндөгү аракеттери «Манастын кан шайланышында» чечмеленет. Элибиздин куда түшүү, баласын үйлөөгө байланыштуу каада-салттары «Манастын Каныкейди алганында» чагылдырылса, адам өлүмү, сөөк коюу үрп-адаттары «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» бөлүмүндө баяндалган.

Эпостон кыргыз элинин турмушунун бардык тармактарын камтыган ак менен кара, өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, пайда-зыян жөнүндөгү философиялык ой-толгоолорун билүүгө болот. Элибиздин ишенимдери, жүрүш-туруш нормалары, эл аралык мамилелери, жаратылыш, коом, география, медицина ж. б. жөнүндөгү билимдери да эпосто кеңири чагылдырылган [11, 81-б.].

Х кылымдын 40-жылдарында Орто Азия жана Жети-Суу регионунда эң алгачкы феодалдык мамлекет Караханийлер мамлекети түзүлгөн. Анын аталышы бийлик кылган кагандардын титулу менен байланыштуу. Ө.К.Караев мусулман авторлорунун эмгектерин жана чыгыш таануучулардын илимий пикирлерин талдап, бул каганатты башкарган династия чигил төбөлдөрү деген тыянакка келген. Ислам динин мамлекеттик идеологияга айландыруу менен Караханийлер династиясынын негиздөөчүсү Сатук Буура хан маданий жактан бир катар утуштарды жүзөгө ашырган. Теңир Тоодогу түркий калктар шарттуу түрдө башка элдер илимий жана маданий өнүгүүнү башынан өткөрүп жаткан “Мусулмандык ренессанс” жүрүп жаткан чөлкөмгө баш кошушкан. Исламдын оң таасири астында Ортоңку Чыгышта илим-билим, маданият дүркүрөп өскөн. Окумуштуу А.И. Нарынбаевдин пикири боюнча “Чыгыш Ренессансынын” негизги маңызы маданияттын,

коомдук-философиялык ойлоонун өнүгүшүндөгү гуманисттик багыт, илимдин таасири менен дүйнөнү рационалдуу таанып-билүү болуп саналат [9, 11-б.]. Дал ушул тарыхый кырдаал жана исламдын оң таасирлери Ала-Тоо аймагында араб, фарси тилдеринде эркин окуп жаза билген жердештерибиз Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагынды тарбиялап чыкты.

Белгилүү тарыхый маалыматтарга караганда, Жусуп XI кылымдын башында (туулган жылы азырынча белгисиз) азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Чүй районуна караштуу Ак-Бешим, Бурана айылдарынын аймагындагы Баласагын шаарында туулган. Ал окаттуу адамдын үй-бүлөсүнөн чыгып, өз мезгилине ылайык билим алган жана география, философия, тарых жана башка илимдер менен тааныштыгы бар билимдүү адам. А.Н. Кононов Жусуп жөнүндө мындай деп жазат: «Жусуп Баласагын поэмадан дапдайын көрүнүп тургандай улуу акын, чексиз билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн мыкты билген философ, илимпоз – энциклопедист, араб-перси поэмасынын, түрк фольклорунун билерманы болгон: астрономия жана математиканы, медицина менен элокецияны билген, шахматты жана элдик оюндарды мыкты өздөштүргөн» [6, 481-б.].

«Кут алчу билим» поэмасы IX-X кылымдарда Бухарада түзүлгөн адабий топтун таасири астында жазылган. Мында Жети-Суу жана Чыгыш Туркестан – Чүй жана Талас өрөөндөрүнө: Борбордук Тянь-Шань менен Ысык-Көлгө мүнөздүү болгон түрк традициялары чагылдырылган. Е.Э.Бертельс «Түрк элдеринин баатырдык эпосундагы традицияларына карата» деген статьясында: «Кутадгу билиг» караханийлик Кашгарга мүнөздүү болгон көптөгөн жергиликтүү түрк традицияларын камтыйт [3,]- деп, жазганы жогоруда айтып кеткенибизге күбө болот. Поэманы окуп жатып биз Жусуптун түрк салтын, ырым-жөрөлгөлөрүн, макал-лакаптарын жакшы билгендигине ынанабыз. Ошол байыркыдан оозеки окулган дастандар, накыл сөз, макал-лакаптар акындын шыгын ойнотуп ушундай чыгарманы жаратууга түртсө керек.

«Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү тууралуу кеңири маалымат берет. Бул чыгармадан Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхы боюнча маалыматтарды алууга болот. Алсак, Караханийлер мамлекетинин калыптанышы, коомдук-саясий түзүлүшү, исламдын таралышы жана башкаруучу Сатук Богра хан тууралуу маалыматтар, ордодогу кызмат, аларды ээлегендердин башкы сапаттары эң жогорку деңгээлде сыпатталган. Жаңы түптөлгөн көчмөндөр мамлекетинин келечеги аны

башкарган - элиген көз каранды экендигин түшүнгөн автор чыгармасында өкүмдардын укук, милдеттерине, иш билгилик жөндөмү жана адамдык сапатына токтолгон. Ал акылдуу, билимдүү, каада-салтты жакшы билген жана адеп-ахлагы таза инсан болушу зарылдыгын белгилеген. Анын башкы милдети өз элинин жыргал турмушу үчүн кам көрүп, адилет бийлик жүргүзүү. Мамлекетти тышкы душмандардан коргоп, өлкө ичиндеги тартипти камсыз кылат. Дастандагы Күнчыкты эликтин башкаруучулук, адамдык сапаттары аркылуу автор Караханийлердин башчысына өлкөнү башкарууга зарыл касиеттерди сүрөттөйт. Күнчыкты ойдон чыгарылган бек болгондугуна карабастан чыныгы турмуштук тажрыйбанын алып жүрүүчүсү.

”Манас” эпосунун негизги идеясы чабылып-чачылган кыргыз урууларын баш коштуруп, чет душмандардан коргонуу менен, көз карандысыздыгын сактоо. Ата Мекендин азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, керек болсо кара башты курман чалуу идеясы, эл-журтка толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Бул максатта баары Манаска таянышат. Анда миң балбандын күчү бар, куралдары да өзгөчө касиетке ээ мифологиялык баатыр. [2, 5-6-бб.]. Анын тегерегиндеги чоролору да ар тарабы келишкен адамдар. Алар Манаска таянуу менен эл, жерин коргошот. Мындан көрүнүп тургандай элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болгон эпосто көчмөн турмуш кечирген кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн сактоо, чет душмандардан коргонуу жеке адамдын эрдиги, жоокердик сапаттары жана көчмөндөргө мүнөздүү алабармандыгы [4, 160-б.]. менен байланышта.

«Кут алчу билим» дастанынын эң негизги идеялык өзөгүн мамлекетти башкаруунун жол-жобосу, принциби, мыйзамы, эрежеси жана коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, моралдык-этикалык уставы жана коомдун мүчөлөрүнүн жүрүштурушу, өз ара мамилелери, ыйманы, адеп-ахлактык турпаты, ар түрдүү кесиптин жана илим-билимдин маани-маңызы, алардын мамлекетти чыңдоо үчүн зарылдыгы туурасындагы кеңири түшүнүк түзөт. «Кутадгу билимде», биринчиден, жалпы адамзаттык ой-пикирди камтыган гуманисттик-прогрессивдүү идеялар көпчүлүк орунду ээлейт. Ар түрдүү кесиптеги адамдарды, илим, билимди, ыймандуулукту, адилеттүүлүктү, акылды, абийирдүүлүктү, чынчылдыкты, ынсаптуулукту, эмгекчилдикти даңазалайт да, ал аркылуу адамдарды мыкты сапаттарга ээ болууга үндөйт. Экинчиден, бул дастан карахандар мамлекетин башкаруучу хандарга, бектерге, сарай

ээлерине, кол башчыларга арналып жазылгандыктан, алардын элге талыкпай кызмат кылышын, ошону менен эле катар бийлигинин чыңдалышын жана анын бекем болушун көздөгөн гумандуу идея да жүзөгө ашкан. Ошондуктан дастандын кара сөз менен жазылган бет ачар бөлүмүндө: «Чиндин (түндүк кытай) төрөлөрү бул китепти «Такыбалык жыйнак» деп аташты. Мачиндин (түштүк кытай) өкүмдарларынын мурасчылары «Мамлекет түркүгү» дешти, Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Өкүмдарлар зыйнаты» деген ат беришти, ирандыктар түрктөрүн «Шах китеби» деп коюшту, айрымдар болсо «Өкүмдарларга осуят китеп» дешип, турандыктар муну «Куттуу билим» деп аташты» [5, 20-б.]- деп, баса белгиленгени бул китептин мамлекетти башкаруучулардын зоболосунун көтөрүлүшү үчүн мамлекетти чыңдоо, өнүктүрүү жана элдин турмушун жакшыртуу ишиндеги эң эле зарыл болгон үгүт-насаат, кеңеш, акыл сөздөрдүн кеңири айтылышынан келип чыгып жаткан, дастанга берилген өкүмдарлардын оң баасы деп түшүнөбүз.

Мекенчилдик, патриотизм – элдик моралдык улуу касиеттеринин бири. Ушул улуу сезим «Манас» эпосунда: «Ала-Тоо асыл жер үчүн, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» – деген эр Манастын туулган журтуна курмандыкка даярдыгы [8, 48-б.]. менен баяндалат. Ал эми Өз элинин чыныгы атуулу болгон Жусуп киндик каны тамган Ата Журтун аздектеп жан дилинен сүйүп, чыгармада туулган жеринин кооздугун, байлыгын көркөм тил менен баяндап жаш муунду өз Мекенин сүйүүгө үндөгөн. Автор чыгармада түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин каада-салт нарк насилин кеңири пайдаланган. Баш каармандардын Күнчыкты, Айтолду деп аталышы эле кыргыз элиндеги ыйык деп эсептелген Күн менен Айдын улуулугун, адам жашоосундагы маанисин көрсөтүп, анын биздин дүйнөбүзгө жакын экендигин күбөлөндүрөт.

Жыйынтыктап айтканда бул эки чыгарма, андагы идеялар кыргыз мамлекеттүүлүгү чоң сыноодон өтүп, кайра жаралуу мезгилин башынан кечирип жаткан азыркы мезгилде да актуалдуу болууда. Аталган баа жеткис мурастарды окуп-үйрөнүү Кыргызстандын материалдык жана рухий маданиятынын эстеликтерин сактоого жана натыйжалуу пайдаланууга жакшы мүмкүндүк ачат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Рухий дөөлөттүн башаты // Кыргызстан маданияты.- 1986
2. Бакиров А.А. Исторические этапы развития эпоса "Манас" // Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас" - Бишкек, 1995.- 5-6-бб.

3. Бертельс Е.Э. К вопросу о традиции героическом эпосе тюркских народов // Советское Востоковедение.- 1958, №5
4. Борбугулов М. "Манас" эпосу: башаттары, эволюциясы. – Б., 2004. - 160 б.
5. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – М., 1983
6. Кононов А.И. Поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» // Юсуф Баласагунский Благодатное знание. – М., 1984
7. Мамыров М. «Манас» – эпос, возникший из мифа.// Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". – Бишкек, 1995. -115-116-бб.
8. Мусаев С. Эпос «Манас». – Ф., 1979, С.48
9. Нарымбаев А.И. Из истории общественной мысли древних уйгуров. – Б., 1994
10. Радлов В.В. Кара – киргизы.//Из Сибири. Страницы дневника.- М., 1989, С. 348-354
11. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.– Б., 1993 - 138-б.).
12. Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас» // «Манас» - героический эпос киргизского народа.- Ф., 1968.

Рецензент: к.и.н., доцент Анарбаева Г.А.